

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-635-5-5>

**EXPERIENCE OF RESCUE AND RESEARCH OF CULTURAL
HERITAGE OBJECTS FROM THE COMBAT ZONE
IN COOPERATION WITH EUROPEAN PARTNERS**

**ДОСВІД ПОРЯТУНКУ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ІЗ ЗОНИ БОЙОВИХ ДІЙ
У СПІВПРАЦІ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ПАРТНЕРАМИ**

Nikitenko Ihor Sviatoslavovych

*Doctor of Geology,
Associate Professor,
Vice-Rector for Research
Dnipro University of Technology
Dnipro, Ukraine*

Нікітенко Ігор Святославович

*доктор геологічних наук, доцент,
проректор з наукової роботи
НТУ «Дніпровська політехніка»
м. Дніпро, Україна*

Повномасштабна війна завдає величезної шкоди не лише населенню та інфраструктурі України. Від бойових дій, зокрема, страждають культурні пам'ятки. З початком повномасштабної війни багато об'єктів культурного надбання, перш за все музейних предметів, було евакуйовано. Однак не всі об'єкти можуть бути легко евакуйовані у безпечні місця, зокрема у західні регіони України. До даної категорії належать твори крупної пластики з каменю, такі як стародавні кам'яні статуї, так звані «кам'яні баби». Як відомо, більшість «кам'яних баб» представлені половецькими кам'яними статуями XI–XIII ст. н. е. і походять з південного сходу країни, де сьогодні точаться бойові дії. Окрім музейних колекцій, вони збереглися встановленими *in situ* на підвищеннях місцевості, а також у інших місцях, зокрема в населених пунктах. Крім того, захисту потребують кам'яні статуї, що зберігаються у центральних музеях прифронтових регіонів, розташованих у населених пунктах, які зазнають регулярних повітряних атак.

Протягом минулого століття багато кам'яних баб, з метою збереження від вандалізму, поповнили колекції обласних та районних музеїв. Так, найбільша колекція крупної кам'яної пластики середньовічних кочівників у світі на сьогодні зберігається у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. На відміну від невеликих музейних предметів, евакуація великої колекції крупних кам'яних статуй є проблематичною, що вимагає від зберігачів проведення заходів із захисту та реставрації цього виду артефактів. Крім того, від початку активних бойових дій на сході нашої

країни, зусиллями ЗСУ та волонтерів, відбувається поступова евакуація до Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького об'єктів крупної кам'яної пластики із зони бойових дій. Так, протягом останніх років на тимчасове зберігання до музею було прийнято близько 20 предметів крупної кам'яної пластики з Донецької та сходу Дніпропетровської областей. Організацією евакуаційних робіт, зокрема, опікуються директор музею, археолог Олександр Старік, заступник директора з обліку та збереження музейних цінностей Юрій Фанигін та інші працівники установи. Значний внесок у цю справу роблять співробітники музею, які мобілізувалися у 2022 році, такі як Дмитро Романчук. Дослідженням та обліком статуй займається зберігач археологічних колекцій Майя Сердюк.

Важливу роботу зі збереження предметів крупної пластики з каменю здійснюють співробітники Національного заповідника «Хортиця», очолюваного Валерієм Шевченком. Залученням міжнародних партнерів до збереження культурного надбання займається заступник генерального директора з наукової роботи Світлана Охріменко. Вивченням та збереженням колекції опікується старший науковий співробітник відділу науково-фондової роботи Тетяна Шелемєтьєва. Співробітниками заповідника було вирішено евакуювати на захід країни лише одну цінну кам'яну статую скіфського часу, решту ж предметів було сховано на місці.

У перші дні повномасштабної війни кам'яні статуї в багатьох музеях було захищено мішками з піском, але згодом було помічено, що конденсат, який утворюється між мішками та поверхнею статуй, негативно впливає на їх збереженість. Після цього, зокрема у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д.І. Яворницького, статуї, експоновані на передньому подвір'ї, були захищені футлярами з кевларових плит, що вентилуються через спеціальні отвори, а решту цінних статуй було сховано. Статуї з о. Хортиця, з метою збереження, також було сховано у спеціальних приміщеннях.

Від перших днів повномасштабної війни музейні установи країни отримали значну допомогу від європейських партнерів у вигляді матеріалів, необхідних для евакуації та збереження експонатів. Європейською Комісією у 2024 році було видано «Рекомендації групи експертів під керівництвом Європейської Комісії з питань збереження культурної спадщини в Україні», яка є докладною інструкцією зі збереження об'єктів культурної спадщини та активно впроваджується в Україні [1]. Також цінним виданням, що містить важливі рекомендації зі збереження пам'яток, опубліковано у звіті, створеному на кошти низки європейських донорських організацій: «Мобілізація догляду за культурною спадщиною в умовах війни Росії проти Украї-

ни» [2]. Сьогодні також активізувалася співпраця в галузі залучення закордонних фахівців до реставраційних робіт. Українські реставратори мають можливість проходити закордонні стажування, а міжнародні проєкти фінансують дослідження та реставрацію пам'яток. Національним заповідником «Хортиця», в рамках проєкту ЮНЕСКО «Збереження культурної спадщини України: посилення моніторингу, реагування на надзвичайні ситуації та готовності до них на пошкоджених об'єктах культурної та природної спадщини в Україні, включаючи об'єкт всесвітньої спадщини «Історичний центр Одеси», було залучено реставраторів для відновлення та консервації різних типів пам'яток, зокрема творів крупної пластики з каменю.

Як відомо, реставрація предметів з каменю потребує докладних відомостей про його склад та структурні особливості. НТУ «Дніпровська політехніка» залучався до дослідження колекцій крупної кам'яної пластики як Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, так і Національного заповідника «Хортиця». У 2024 році нами було виконано петрографічний аналіз 14 статуй, евакуйованих з Донецької області на зберігання до м. Дніпра. Визначено гірські породи, з яких було виготовлено статуї, що виявилися різними відмінами пісковиків. Встановлено склад цементуючої речовини пісковиків, а також ступінь вивітрілості гірських порід, що важливо для подальших реставраційних робіт. Зокрема, мінеральний склад цементу було точно визначено за допомогою рентгеноструктурного аналізу у Краківській гірничо-металургійній академії ім. Станіслава Сташиця із залученням фахівців Інституту геохімії мінералогії та рудоутворення ім. М.П. Семененка НАН України. Крім визначення складу сировини кам'яних статуй, також було встановлено її походження. Було з'ясовано, що матеріалом досліджених «кам'яних баб» є пісковики кам'яновугільного періоду Донецького басейну, що походять з низки родовищ у Донецькій області, а також неогенові пісковики зі сходу Дніпропетровщини. На сьогодні роботи з вивчення сировини кам'яних статуй, що прибувають до Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, продовжуються.

У рамках проєкту, фінансованого ЮНЕСКО, в НТУ «Дніпровська політехніка» було виконано аналіз 10 музейних предметів з музею Національного заповідника «Хортиця», до переліку яких увійшли половецькі кам'яні баби, а також відомий «Чорний камінь» з острова Хортиця, що міг мати культове значення у давнині. У результаті проведених аналізів було встановлено, що кам'яні баби були виготовлені з палеозойських пісковиків Донецького басейну, а також з неогенових вапняків, поширених у Запорізькій області. «Чорний камінь» та досліджені подібні камені, виявлені на о. Хортиця, були ідентифіковані

як габро, що має аналоги серед порід олександрівського інтрузивного комплексу, поширеного в межах Середньопридніпровського мегаблоку Українського щита [3, с. 82–83]. У результаті петрографічного вивчення було дано рекомендації реставраторам щодо врахування хімічного та мінерального складу матеріалу статуй, а також ступеня вивітрілості, наявності пор тощо.

Таким чином, попри негативні впливи війни, заходи зі збереження об'єктів культурної спадщини сприяли активізації міжнародного співробітництва у цій галузі, залученню провідних європейських фахівців у галузі реставрації, активізації міжнародної співпраці у галузі природничих наук, зокрема археометрії, а також більш активному вивченню предметів музейних колекцій України на світовому рівні.

Література:

1. Рекомендації групи експертів під керівництвом Європейської Комісії з питань збереження культурної спадщини в Україні. Люксембург: Відділ публікації офіційних видань ЄС, 2024. 34 с. doi: 10.2766/219456
2. Воннак, Д., Джонс, Ш., Расмуссен, Й.М., Гарді, С.Е. *Мобілізація догляду за культурною спадщиною в умовах війни Росії проти України*. Університет Стірлінга, 2025. 102 с. doi: 10.34722/wv4v-j393
3. Нікітенко І. С., Шелеметьєва Т. І. Про походження «Чорного каменя» з Національного заповідника «Хортиця». *Геологічна будова та корисні копалини України : збірник тез всеукраїнської наукової конференції* (Київ, 16–17 вересня 2025 р.). НАН України, Ін-т геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка. Київ, 2025. С. 80–84.